

HET THEATER VAN DE HERINNERING.  
VADERLANDS-HISTORISCH TONEEL  
IN DE ACHTTIENDE EEUW

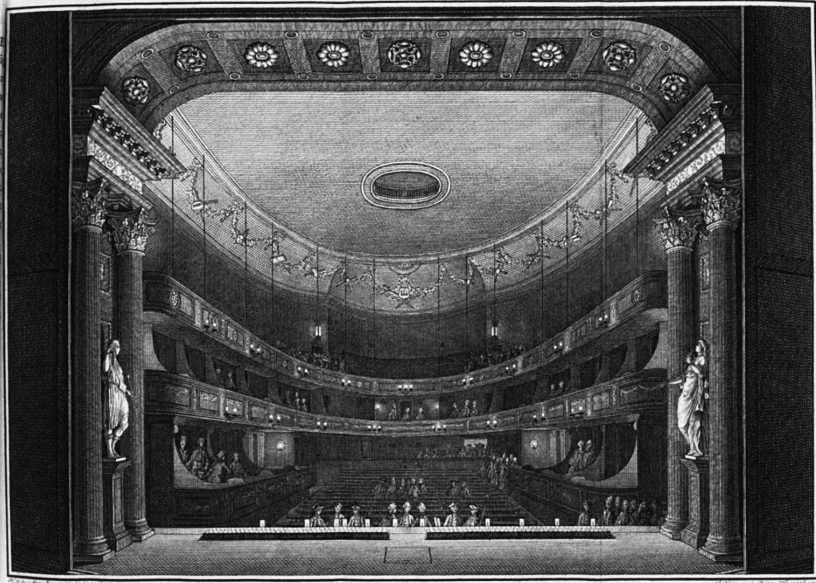
Lotte JENSEN en Lieke VAN DEINSEN

*Abstract* – The eighteenth century saw the production of over seventy plays depicting episodes from Dutch history, most of which were published between 1770 and 1795. During this highly turbulent period in Dutch politics, a cult-like strand of patriotism, which had been on the rise since the 1760s, pervaded Dutch culture and seized upon the nation's history. By utilising Michael Rothberg's concept of 'multidirectional memory', this article analyses pertinent trends in the production and publication of Dutch historical plays between 1770 and 1795. Accordingly, it is possible to discern three separate stages in the late eighteenth-century development of Dutch memory cultures. The first decade is marked by mnemonic multiplicity: in the absence of demarcated memory cultures, the pursuit of intranational concord still prevails. Between 1780 and 1787, however, we can trace the development of distinct memory domains that are claimed by Orangists and Patriots respectively. This trend persists between 1787 and 1795, when the erstwhile multidirectionality of memory cultures virtually loses its cogency.

Op 15 september 1774 werd de Amsterdamse Schouwburg feestelijk heropend. Op het programma stond onder meer een toneelstuk over de vaderlandse geschiedenis, namelijk *Jacob Simonszoon de Ryk* (1774) van Lucretia Wilhelmina van Merken (1721-1789). Twee dagen later vond de eerste openbare voorstelling plaats. De belangstelling was zo groot dat er soldaten aan te pas moesten komen om alles in goede banen te leiden. Iedereen wilde als eerste binnen zijn: 'het gedrang daartoe was zo groot, dat de militairen [...] de aanbruischende menigte naauwlijks met eenig geweld, tot zo ver konden bedwingen, dat zij troepsgewijze binnen kwamen' (*Schouwburgs Almanach*, 1786, 50). Ook daarna stond het stuk nog verschillende keren op het repertoire om aan de vraag te kunnen voldoen.<sup>1</sup>

\* Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van het NWO Vidi-project *Proud to be Dutch. The Role of War and Propaganda Literature in the Shaping of an Early Modern Dutch Identity (1648-1815)*, dat uitgevoerd wordt aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Beide auteurs zijn verbonden aan dit project, respectievelijk als projectleider en promovenda. Aan de basis van dit artikel ligt het onderzoek dat Lieke van Deinsen verrichtte in het kader van haar MA-scriptie, begeleid door Lotte Jensen en voltooid in augustus 2011: *Tranen voor het vaderland. Herinnering, emoties en politiek in vaderlands-historisch toneel 1750-1800*. De auteurs danken Floris Cohen en Kornee van der Haven voor hun commentaar en suggesties.

<sup>1</sup> Over de opening van de Amsterdamse Schouwburg in 1774, zie Worp 1920, 217-225. Een levendig verslag van het evenement is te vinden in *Schouwburgs Almanach* 1786, 31-62.



Illustratie 1: De Amsterdamse Schouwburg uit 1774, vanaf het toneel gezien.  
Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, OTM: O 62-385 (1).

De opening van de Amsterdamse Schouwburg in 1774 luidde in meerdere opzichten een nieuwe periode in. Een brand had het oude gebouw twee jaar eerder volledig verwoest en er was een statig, fraai pand verrezen op het Leidseplein. Het theaterleven had zich echter niet alleen verplaatst naar een ander gebouw op een andere locatie, maar er was ook sprake van inhoudelijke vernieuwing. De opvoering van *Jacob Simonszoon de Ryk* mag als illustratief gelden voor de opbloei van het nationale toneel die rond 1774 inzette: gedurende het eerste seizoen na de heropening werden er meer oorspronkelijke dan vertaalde treurspelen vertoond en ook in de jaren erna waren stukken van eigen bodem prominent vertegenwoordigd (Albach 1956, 24-26). Deze opbloei ging gepaard met een stijgende belangstelling voor onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis: tussen 1770 en 1795 verschenen er minstens 51 nieuwe vaderlands-historische toneelstukken. Ter vergelijking: voor de gehele periode 1700-1770 blijft de teller (tot dusver) steken op 23 werken.<sup>2</sup>

<sup>2</sup> De toneelmatige belangstelling voor het vaderlandse verleden zou in de negentiende eeuw nog verder toenemen. Tussen 1800 en 1850 verschenen er minstens 82 toneelstukken over de vaderlandse geschiedenis. Zie de bijlage van vaderlands-historische stukken tussen 1800 en 1850 in Jensen 2008, 219-221.

De toename van toneelstukken over het vaderlandse verleden past in de ‘vaderlandcultus’ die zich vanaf de jaren 1760-1770 op allerlei terreinen manifesteerde (Kloek 1999; Van Sas 1999). Joost Kloek spreekt in dit verband van een ‘curve van “vaderland”-titels’ die tot ‘ongekende hoogten’ steeg: er was vrijwel geen auteur te vinden voor wie het vaderland niet als inspiratiebron gold (Kloek 1999, 244).<sup>3</sup> De hausse aan vaderlandslievende publicaties wijst erop dat er in het laatste kwart van de achttiende eeuw sprake was van een groeiend nationaal bewustzijn of algemeen-Nederlands besef (Kloek 1999, 240; Van Sas 1999, 281). Deze culminatie is, zo merkte Anna de Haas reeds op, niet los te zien ‘van de woelingen van die tijden waarin patriotten en orangisten twistten over het staatsbestel en burgerrechten, de Amerikaanse vrijheidsstrijd woedde, de Vierde Engelse Oorlog gevochten werd en de Franse revolutie losbrak’ (De Haas 1998, 237).<sup>4</sup> Ook de stijging van het aantal vaderlands-historische toneelstukken kan in verband gebracht worden met de politieke twisten in deze periode: in tijden van politieke onrust grepen auteurs vaak terug op het vaderlandse verleden als oriëntatiemiddel en ijkpunt.

In deze bijdrage richten wij ons op de productie van oorspronkelijk vaderlands-historisch toneelwerk in de achttiende eeuw – een nog weinig bestudeerd onderdeel van de theatergeschiedenis. Er bestaan wel verschillende studies waarin afzonderlijke toneelstukken aan bod komen, maar een overzicht ontbreekt tot dusver.<sup>5</sup> Na het geven van een beknopt overzicht van de totale productie (zie hiervoor ook de bijlage) zullen we ons concentreren op de jaren 1770-1795.<sup>6</sup> Dat is de tijd waarin de productie explosief stijgt, mede als reactie op de binnenlandse politieke onrust. In de toneelstukken die in deze periode worden geproduceerd, gaan we op zoek naar de relatie tussen politiek, natievorming en vaderlands-historische thematiek. Daartoe maken wij gebruik van een begrip dat wij ontleen aan Michael Rothberg, namelijk ‘multidirectional memory’ (Rothberg 2009). Aan de hand van enkele sprekende voorbeelden willen we aannemelijk maken dat dit begrip een vernieuwende kijk kan bieden op de omgang van achttiende-eeuwse (toneel)auteurs met het vaderlandse verleden.

<sup>3</sup> Wat betreft het toneel noemt Kloek als voorbeelden de bundeling van twee historische tragedies van Onno Zwier van Haren, *Agon Sulthan van Bantham* en *Willem de Eerste, Prins van Oranje* in de uitgave *Proeve van Nederduytsche treurspellen, getrokken uit vaderlandsche gebeurtenissen* (1773) en *Viertal vaderlandsche wooneelspellen* (1790) van Simon Rivier.

<sup>4</sup> Over de nauwe relatie tussen literatuur en politiek in deze periode ook Hanou 1996.

<sup>5</sup> Enkele voorbeelden zijn Van der Haven 2010, Konst 1997, Meijer Drees 1992, en Van Oostrum 1999.

<sup>6</sup> Titels uit deze bijlage zijn niet apart opgenomen in de bibliografie.

Alvorens in te gaan op het toneelcorpus geven we echter eerst een inbedding in twee onderzoeksvelden die de laatste jaren in opmars zijn: de studie naar natievorming en de *cultural memory studies*.

### Theoretisch kader

Studies naar natievorming en nationalisme richten zich doorgaans op de negentiende eeuw. Als uitgangspunt fungeren daarbij meestal de invloedrijke studies van John Breuilly (1982), Benedict Anderson (1983), Ernest Gellner (1983) en Anthony Smith (1998), waarin nationalisme vanuit een overwegend politieke en sociologische invalshoek gedefinieerd wordt. De gemene deler in hun onderzoek is dat zij nationalisme verbinden aan de opkomst van de moderne natiestaat in de negentiende eeuw. Zij beschouwen het nationalisme als een politieke of maatschappelijke ideologie, waarbij de natiestaat als een eenheid fungeert en de belangen daarvan voorop worden gesteld.

Deze focus op de negentiende eeuw sluit echter de mogelijkheid niet uit om naar vormen van nationaal denken te kijken, zoals ook Smith benadrukt (Smith 1998, 170-198). Een belangrijk argument om ook eerdere periodes in het onderzoek te betrekken, is te vinden in de invloedrijke nationalismetheorie van de Tsjechische historicus Miroslav Hroch. Deze richt zich op de evolutie van kleine Europese natiestaten en onderscheidt drie fases. In fase A wordt een cultureel bewustzijn ontwikkeld doordat een groep van intellectuelen zich toelegt op de bestudering van de historische en culturele achtergronden van een volk. In fase B krijgt het nationale gevoel, dankzij de teksten van schrijvers, dichters, onderwijzers en journalisten, een veel bredere sociale verspreiding. In de laatste fase C gaat het om een (politiek) massaverschijnsel dat de gehele bevolking betreft (Hroch 1985, 23-28). Hoewel de theorie van Hroch wellicht een wat al te teleologisch en schematisch karakter draagt, biedt ze niettemin een handzaam kader om vroege vormen van nationaal denken te onderzoeken.

De belangrijkste implicatie van de theorie van Hroch voor de Nederlandse situatie is dat het nationalisme weliswaar in de negentiende eeuw tot volle bloei komt, maar dat de fundamenten voor het nationale denken al eerder werden gelegd. Niek van Sas past de fases van Hroch als volgt toe op de Nederlandse geschiedenis: in fase A wordt door een elite van intellectuelen en geleerden een vorm van nationaal gevoel gecreëerd via de Bataafse mythe; zeker vanaf de jaren 1760-1770 neemt het algemeen Nederlandse besef een hoge vlucht. In de daarop volgende Fase B wordt het nationale

gevoel onder een veel grotere groep verspreid. Fase C valt samen met het felle nationalisme aan het einde van de negentiende eeuw (Van Sas 2004, 45-57).

Van Sas omschrijft de auteurs die actief waren in de B-fase als 'clichéman-  
netjes, die het Nederlandse nationalisme en de nationale cultuur tijdens de  
lange negentiende eeuw hebben vormgegeven in termen van de mythe van  
de Gouden Eeuw' (Van Sas 2004, 46). Voordat de Gouden Eeuw definitief  
neerdaalde als de bakermat van de Nederlandse identiteit in het collectieve  
geheugen van de Nederlanders, was er echter sprake van een veel diffusere  
fase. Als we het vaderlands-historische toneel als graadmeter gebruiken, zien  
we bijvoorbeeld dat het in de jaren 1770-1780 allerm minst zeker was welke  
periode – de middeleeuwen of de Opstand – als ankerpunt gold voor de  
eigen identiteit. Mede door de spanning tussen gedeelde en uiteenlopende  
belangen van verschillende groepen, is het moeilijk om vat te krijgen op  
processen van nationale identiteitsvorming in de periode vóór de negen-  
tiende eeuw. Er is immers nog geen sprake van wat Hroch in zijn stap  
C beschrijft als een breed gedragen vorm van nationalisme. De fundamente  
worden echter al wel in deze periode gelegd en daarom is het, vanuit het  
perspectief van nationale identiteitsvorming, ook relevant om dit diffuse  
palet in kaart te brengen.

Waar het de relatie tussen de (door)werking van het verleden en (natio-  
nale) identiteit betreft, raken wij aan het onderzoeksterrein van de *cultural  
memory studies*. Nog altijd stapelen de publicaties binnen dit relatief nieuwe  
onderzoeksveld zich op. Het voert te ver om hier een volledig overzicht te  
geven van de ontwikkelingen die zich binnen dit pluriforme en nog altijd  
in beweging zijnde wetenschappelijke veld afspelen. We beperken ons dan  
ook tot het schetsen van de ideeën binnen de *cultural memory*-theorie die  
voor het vervolg van het artikel van belang zijn. Hierbij is het belangrijk om  
eerst te bepalen wat 'memory' ofwel 'herinnering' nu precies inhoudt. De  
bondige definitie die het uitgangspunt vormt van Richard Terdimans studie  
*Present Past: Modernity and the Memory Crisis* (1993) kan daarbij uitkomst  
bieden: Terdiman beschrijft herinnering als 'het actueel maken van het ver-  
leden' (Terdiman 1993, vii-viii). Deze definitie heeft twee belangrijke impli-  
caties. Allereerst is herinnering, hoewel die betrekking heeft op het *verleden*,  
altijd een fenomeen dat zich in het *heden* afspeelt. Dit *heden* geldt hierbij  
echter niet als het eindstation: recent onderzoek hanteert steeds vaker een  
visie waarin herinnering wordt beschouwd als een formatieve manier van  
naar het verleden kijken, juist om het heden én de toekomst vorm te kun-  
nen geven (Gutman e.a. 2010, 1).

Ten tweede is herinnering een proces waarbij een handeling wordt ver-  
ondersteld van *iemand die herinnert*. Dit proces kan zich, aldus Frijhoff, op

verschillende niveaus voltrekken. Hij maakt onder andere een onderscheid tussen het ‘persoons- en groepsgebonden’ niveau, waarin herinneringen worden opgehaald die slechts betrekking hebben op het individu en de direct daaromheen liggende kring, en het ‘regionale’ niveau ofwel ‘de gewestelijke, nationale, internationale tot en met de transnationale, globale vormen van sociale organisatie en herinneringscultuur’ (Frijhoff 2011, 10-11). Het onderscheid tussen individuele en samenlevingsbrede herinneringsvormen wordt ook benadrukt in Jan Assmanns *cultural memory*-concept. Zijn definitie van *cultural memory* vormt nog altijd het uitgangspunt voor veel studies. Assmanns omschrijving luidt als volgt: ‘The concept of cultural memory comprises that body of reusable texts, images, and rituals specific to each society in each epoch, whose “cultivation” serves to stabilize and convey that society’s self-image’ (Assmann 1995, 132). Kort samengevat, er wordt binnen het *cultural memory*-veld bekeken hoe mensen zich hun geschiedenis herinneren. Hierbij gaat het onderzoek, zo schrijft Mieke Bal in de inleiding van *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present* (1999), uit van de aanname dat herinnering zowel als cultureel alsook als individueel en sociaal fenomeen kan worden beschouwd. Men heeft in de eerste plaats interesse in de constructie van een gedeeld verleden en presenteert cultureel geheugen als een activiteit die zich in het heden afspeelt en waarin het verleden voortdurend aanpassingen ondergaat en herschreven wordt (Bal e.a. 1999, vii).

Hiermee raken we aan een ander belangrijk uitgangspunt van onderzoekers naar ‘cultural memory’, namelijk het verwerpen van de idee dat de herinnering aan het verleden zich als een lineair fenomeen manifesteert (‘temporality’): we dragen het verleden niet onveranderlijk met ons mee in het heden, eerder wordt het verleden in en door het heden opnieuw gevormd en staan zij in voortdurende wisselwerking met elkaar. De relatie die het cultureel geheugen legt tussen het heden en de herinnering aan het verleden kan zich hierbij in verschillende vormen manifesteren. De verwerking van het verleden richt zich niet op objectieve, feitelijke geschiedenis maar op een beeld van het verleden dat subjectief is vormgegeven. Juist het bestaan van deze kloof tussen verleden en heden geeft de invloedrijke werkingskracht van de herinnering weer en zo ontstaat bovendien de mogelijkheid de toekomst te ‘sturen’.<sup>7</sup>

Inzicht in de wijze waarop een gedeeld verleden wordt gecreëerd, kan dus verhelderen hoe processen van eenheidsvorming precies plaatsvinden of met

<sup>7</sup> De aandacht voor de toekomst vormt bijvoorbeeld het uitgangspunt van Gutman e.a. 2010.

het oog op de toekomst worden voorgesteld, en welke rol herinnering hierin speelt: 'Cultural memory preserves the store of knowledge from which a group derives an awareness of its unity and peculiarity. The objective manifestations of cultural memory are defined through a kind of identificatory determination in a positive ("We are this") or in a negative ("That's our opposite") sense' (Assmann 1995, 130). In dit kader is het concept *multidirectional memory*, zoals dat geïntroduceerd is door Michael Rothberg, interessant. Met zijn benadering nuanceert Rothberg, evenals veel andere onderzoekers binnen het 'cultural memory-veld', de theorie die Assmann zo bondig presenteerde.<sup>8</sup> Rothberg zet zich enerzijds af tegen de visie dat er een directe lijn loopt tussen de herinnering van het verleden en identiteit in het heden. Anderzijds plaatst hij kanttekeningen bij het prototypische concept 'collective memory' waarbinnen een samenleving als geheel een gedeeld geheugen wordt toegewezen en verplaatst hij de aandacht naar de diversiteit aan herinneringen. Bovendien ontkracht hij de aanname dat herinneringen en identiteiten altijd gebaseerd zijn op de uitsluiting van 'het andere' of 'de ander' (Rothberg 2009, 4-5). Rothberg stelt daar tegenover dat de herinnering ook als *multidirectional* te begrijpen is, 'as subject to ongoing negotiation, cross-referencing, and borrowing; as productive and not privative' (Rothberg 1999, 3).

Rothbergs theorie impliceert dat er geen sprake hoeft te zijn van reeds geformeerde groepen die herinnering inzetten om zich te onderscheiden van anderen door zich superieur te maken, maar dat het formeren van een eenheid een altijd voortdurend proces is. Herinneringen vormen niet het eigendom van een bepaalde groep, maar de grenzen van de herinnering zijn difuus: 'Memories are not owned by groups – nor are groups "owned" by memories. Rather, the borders of memory and identity are jagged; what looks at first like my own property often turns out to be a borrowing or adaptation from a history that initially might seem foreign or distant' (Rothberg 2009, 5). Deze multi-inzetbaarheid van gebeurtenissen uit het verleden wordt mogelijk gemaakt door het anachronistische karakter van het geheugen en het herscheppende vermogen ervan. Door zowel actualiserend als contextualiserend te werk te gaan, kunnen herinneringen door verschillende 'groepen' worden ingezet om hun eigen identiteit vorm te geven (Assmann 1995, 130).

Ook voor de roerige laatste decennia van de achttiende eeuw, die centraal staan in dit artikel, lijkt Rothbergs aanvulling bruikbaar te zijn. Van een politieke en culturele eendracht was toen nog geen sprake, integendeel. 'De

<sup>8</sup> Zie voor een soortgelijke nuancering ook Nora 2002.

strijd om de vaderlandse erfenis' was in volle gang en komt duidelijk naar voren in de vete tussen de patriotten en orangisten (Kloek e.a. 2001, 230-236). Beide partijen creëerden een eigen herinneringscultuur die aansloot bij hun politieke agenda.<sup>9</sup> Deze strijd om de herinnering is goed zichtbaar in het corpus van vaderlands-historische toneelteksten: zowel de patriotten als orangisten claimden hun eigen versie van de geschiedenis. Patriotten en orangisten legden soms beslag op dezelfde gebeurtenissen uit het verleden en zetten deze in om hun eigen identiteit te construeren.

De tegengestelde 'wij' en 'zij' uit de theorie van Assmann krijgen echter lang niet altijd dezelfde invulling. Enerzijds is er sprake van een republiek (de 'wij'), waarin binnenlandse twisten voor even aan de kant geschoven worden en die probeert haar identiteit te bepalen door zich te meten aan contemporaine omliggende republieken en monarchieën (de 'zij'). Vooral de Spanjaarden en de Fransen (tot 1789) golden hierbij als afschrikwekkende voorbeelden van heerschappijen van een absolute monarch (Velema 2007, 4). Anderzijds wordt de eenheid die bij de eerste invulling nog zo dominant was soms verbroken, waardoor interne verdeeldheden zichtbaar worden. De 'wij' en 'zij' kunnen nu – grofweg – worden gedefinieerd als de twee partijen die de politiek in het land bepalen – de patriotten en de orangisten – waarbij, afhankelijk van het politieke standpunt van de auteur, beide partijen niet alleen als 'wij' maar ook als 'zij' kunnen worden ingevuld. Juist voor deze laatste context is de aanvulling van Rothberg van belang. Zowel door patriotten als orangisten worden elementen uit het gezamenlijke vaderlandse verleden ingezet om hun eigen identiteit te bepalen – waarbij overigens ook patriotten en orangisten niet altijd homogene groepen hoeven te zijn. Eenzelfde historische gebeurtenis kan op deze manier voor zowel het doel van de 'wij' als voor de 'zij' worden ingezet.

Van de theorie stappen we nu over naar de praktijk, waarbij we ons als gezegd zullen concentreren op de productie van vaderlands-historisch toneelwerk geschreven tussen 1770 en 1795. Dit corpus laat zich grofweg opdelen in drie subperiodes, die zowel gebaseerd zijn op verschuivingen binnen het corpus zelf als op de actuele politieke ontwikkelingen: de jaren 1770-1780, waarin het middeleeuwse erfgoed een opvallende plaats inneemt, de jaren 1780-1787, waarin de thematiek verschuift naar stukken over de vroege jaren van de Opstand, en ten slotte de jaren 1787-1795, waarin de productie wordt gedomineerd door een (subversieve) patriottische visie op het verleden. Voordat we ingaan op dit corpus staan we echter eerst stil bij

<sup>9</sup> Voor de herinneringscultuur van de patriotten, zie Grijzenhout 1989.

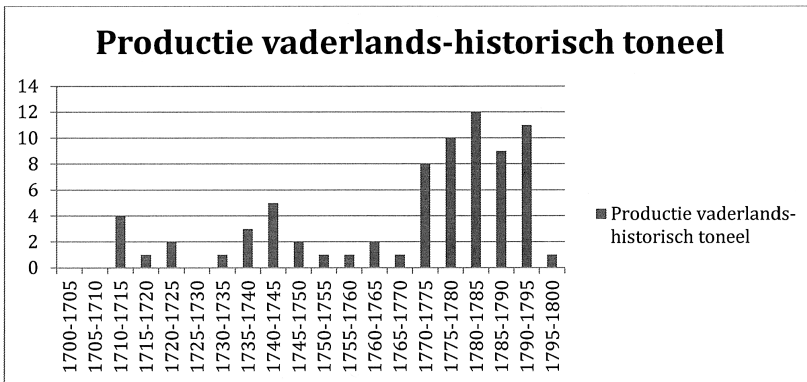


de inbedding van dit corpus in de totale achttiende-eeuwse vaderlands-historische toneelproductie en de relevantie van opvoerings- en receptiegegevens voor dit type onderzoek.

### Productie versus consumptie

Toen Coenraed Droste in 1710 zijn *Vrouw Jacoba van Beyeren* en *Floris de Vyfde* dichtte, deed hij dit naar eigen zeggen omdat hij had ‘gemerckt, dat (z)yne Landslyuden meer genegen syn, om Inlandsche dan Uythemsche geschiedenissen op het Tooneel te aanschouwen’ (geciteerd in Worp 1907, 136). Ondanks deze woorden zou het nog tot het laatste kwart van de achttiende eeuw duren voordat er daadwerkelijk een aanzienlijk productie van nationaal-historisch gethematiseerde toneelstukken op gang kwam. In Grafiek 1 is te zien hoe de publicatie van oorspronkelijk vaderlands-historisch toneelwerk over de eeuw verdeeld is.<sup>10</sup>

Als gezegd verschenen er tot 1770 slechts 23 nieuwe vaderlands-historische stukken, waarvan Frederik Duim, die een uitgesproken staatsgezinde visie op het verleden verwoordde, er maar liefst zeven voor zijn rekening nam.<sup>11</sup> Vanaf 1770 groeide de productie aanzienlijk: tot 1795 verschenen er jaarlijks gemiddeld twee nieuwe stukken, met uitschieters in 1774 (vijf stukken) en 1780 (zes stukken).



Grafiek 1: Productie oorspronkelijk vaderlands-historisch toneelwerk 1700-1800.

<sup>10</sup> Deze grafiek is samengesteld op basis van Bijlage 1 en de aldaar vermelde bronnen. Dat geldt ook voor Grafiek 2.

<sup>11</sup> Over de vaderlands-historische stukken van Duim, zie Worp 1907, 142-143.

Bij het ontsluiten van het corpus vaderlands-historisch toneelwerk, gaat het ons in de eerste plaats om de productie van nieuwe stukken (en de gekozen thematiek daarin) en niet zozeer om de opvoering of receptie ervan. Toch zijn dat soort gegevens wel relevant om zicht te krijgen op de circulatie en waardering van bepaalde werken. Zo was veel toneelwerk dat in het begin van de achttiende eeuw werd vervaardigd, ook in de tweede helft van de eeuw nog op het repertoire te vinden.<sup>12</sup> In de Rotterdamse Schouwburg speelde het gezelschap van Jan Punt in de jaren 1773-1776 bijvoorbeeld twee vaderlands-historische treurspelen van Cornelis Bruin, namelijk *Aarnout en Adolf van Egmond* (1716) en *De dood van Willem den Eersten* (1721). Van beide stukken verschenen ook verschillende herdrukken.<sup>13</sup> Een echt kassucces stamt eveneens uit de vroege periode: Jan de Marres *Jacoba van Beieren* (1736). Dit stuk bleef zelfs tot ver in de negentiende eeuw te zien in de theaters.<sup>14</sup> Voor andere stukken is het onbekend of ze ooit zijn opgevoerd of dat het lang duurde voordat ze voor de eerste maal werden vertoond. Zo is het onzeker of twee treurspelen van Simon Rivier ooit zijn gespeeld, namelijk *Diderik den eerste graaf van Holland, Zeeland, en heer van Vriesland* (ca. 1774) en *De boer en de koe, of Het rechtvaardige rechtgeding van Willem den goeden* (1782). *Oldenbarneveld* (1787) van Nomsz werd al in 1787 gepubliceerd, maar beleefde zijn première op het toneel pas in 1795 (De Leeuwe 2003, 141). Vóór die tijd mocht het vanwege de anti-Oranjegezinde lading niet worden vertoond. Ook Haverkorns *Claudius Civilis* (1779), voor het laatst opgevoerd in 1784, werd in 1795 weer op het repertoire gezet, zowel in Rotterdam als Amsterdam. Bovendien verscheen in het jaar van de Bataafse Revolutie een tweede druk.<sup>15</sup> De opstandsleider Claudius Civilis kon als exemplarische held dienen in het ‘eerste jaar der Bataafse vrijheid’ (De Leeuwe 2003, 28-30). Een

<sup>12</sup> Dat geldt uiteraard ook voor vaderlands-historische stukken die in de zeventiende eeuw gepubliceerd werden, zoals Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* (1637) en Bontius' *Belegering ende ontsiet der Stadt Leyden* (1645). Deze stukken werden zeer frequent opgevoerd in de achttiende eeuw, zoals blijkt uit de repertoiregegevens in De Haas 2001.

<sup>13</sup> Zie bijlage 2 in Haverkorn van Rijsewijk 1882, 354-378. *Aarnout en Adolf van Egmond* werd herdrukt in 1736; *De dood van Willem den Eersten* werd drie keer herdrukt: in 1726, 1746 en 1781.

<sup>14</sup> Dit blijkt uit verspreide opvoeringsgegevens van verschillende theaters in den lande, zie Haverkorn van Rijsewijk 1882, De Haas 2001, Ruitenbeek 2002 en De Leeuwe 2003. Vgl. Worp 1907, 143.

<sup>15</sup> Haverkorn van Rijsewijk 1882, 337; De Leeuwe 2003, 28-30. Van de opvoering op 17 januari 1784 is een recensie opgenomen in *De Tooneel-spel beschouwer* (1783-1784), katern Bb. In 1810 verscheen een derde druk, met een nieuwe ondertitel: *Claudius Civilis, grondlegger der Bataafsche vrijheid*. Deze heruitgave zou als een vorm van verzet tegen de toenemende Franse invloed geïnterpreteerd kunnen worden.

ander stuk van Haverkorn, *De overwinning van Willem den Eersten* (1780), waarin Willem van Oranje als een vaderlandse held werd voorgesteld, werd juist onmiddellijk verboden na de eerste opvoering in februari 1795 (De Leeuwe 2003, 51-52).

De politieke ontwikkelingen waren niet alleen van invloed op de repertoirekeuzes, maar ook op de wijze waarop de stukken werden ontvangen. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is Nomsz' *Maria van Lalain* (1778), waarin de gelijknamige hoofdfiguur haar vesting in Doornik dapper verdedigt tegen de Spanjaarden. Een opvoering van dit stuk op 13 december 1783 leidde tot commotie vanwege de uitgesproken reactie van het publiek. Er klonk een oorverdovend applaus toen de hertog van Parma de volgende woorden sprak: 'Nassaus prins, de pest van Neêrlands staten' (Nomsz 1778, 60). Het daverende geklap overstemde de toneelspelers volledig en soldaten moesten de zaal in bedwang houden. Parma's woorden zouden de Amsterdammers 'als hemelmelody in de ooren' hebben geklonken (*Tooneelspelbeschouwer* 1783-1784, katerv V, 3). De spanningen tussen de patriotten en Oranjegezinden waren gedurende de slepende oorlog met Engeland zodanig hoog opgelopen, dat de emoties een uitweg vonden in de zaal. Het stuk bleef nog lang te zien in de Amsterdamse Schouwburg; in de periode 1814-1840 behoorde het tot de langdurige successtukken.<sup>16</sup> Toen was het echter vooral de nationale thematiek – de succesvolle Opstand tegen de Spanjaarden – die tot de verbeelding sprak. Hiermee is *Maria van Lalain* dus te beschouwen als een dynamisch voorbeeld van wat Terdiman reeds beschreef als 'het actueel maken van het verleden': in slechts enkele decennia kon, door het verschuiven van het politieke klimaat, de interpretatie van een historisch stuk diametraal veranderen.

In het vervolg van dit artikel staat de productie van vaderlands-historische toneelstukken in de jaren 1770-1795 centraal en kan er minder aandacht worden besteed aan de opvoering en doorwerking van vroeg-achttiende-eeuwse stukken enerzijds en aan de veranderlijke politieke lading van laat-achttiende-eeuwse stukken door bepalende machtsverschuivingen anderzijds. Wanneer men echter de rol van het toneel(werk) in de late achttiende eeuw wil beschouwen, is het desalniettemin van belang om ook de opvoeringspraktijk en de (veranderlijke) receptiegeschiedenis in overweging te nemen. Nader onderzoek op dit terrein is dan ook wenselijk.

<sup>16</sup> Zie de opvoeringsgegevens in Ruitenbeek 2002, 367-437.

### Profielschets: auteurs en voorkeur voor periodes

Hoe zag het corpus (1770-1795) er globaal uit? Wie waren de auteurs en voor welke episodes uit het verleden hadden zij een voorkeur? Wanneer we de auteurs beschouwen die verantwoordelijk waren voor de in totaal 51 vaderlands-historische toneelstukken, springen twee zaken in het oog. Ten eerste blijkt het om een relatief kleine groep schrijvers te gaan (veertien in totaal), van wie bijna de helft drie of meer stukken op zijn naam heeft staan. Zo publiceerde Van Merken in 1774 drie stukken tegelijk, terwijl de patriotse publicist Pieter 't Hoen in totaal vijf stukken leverde. Vier daarvan publiceerde hij in de jaren 1790-1793, tijdens zijn ballingschap in Duinkerken. Willem Haverkorn, die later secretaris en commissaris van de Amsterdamse Schouwburg werd, schreef in de jaren 1778-1780 een viertal treurspelen over het vaderlandse verleden. Met zes stukken is vertegenwoordigd Joannes Nomsz, die ook in andere genres (kritieken, epen, berijmde brieven) belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis toonde. Dat geldt eveneens voor de Haarlemse uitgever en boekhandelaar Adriaan Loosjes, die tot de eeuwwisseling zeven vaderlands-historische toneelstukken voor zijn rekening nam.<sup>17</sup> Loosjes publiceerde in dezelfde periode ook enkele vaderlands-historische dialogromans, die een sterk toneelmatige opzet hebben.<sup>18</sup>

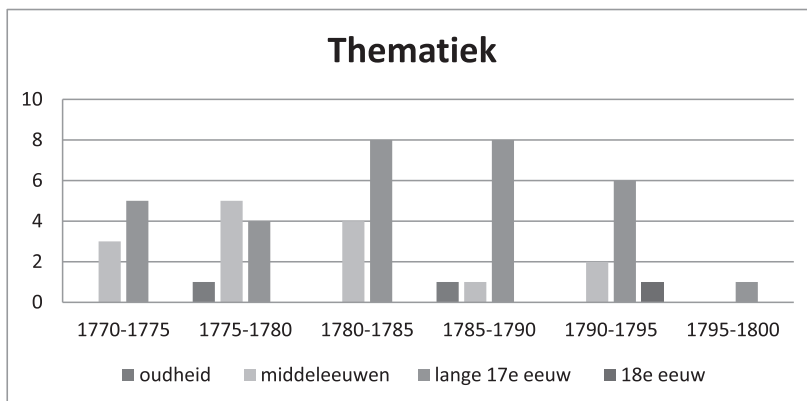
Veruit de productiefste toneelauteur was Simon Rivier, die maar liefst dertien stukken over de vaderlandse geschiedenis schreef. Aanvankelijk werkte hij als acteur in Amsterdam, maar na de schouwburgbrand week hij uit naar Rotterdam. Wanneer er daar geen opvoeringen waren, trok hij met zijn gezelschap door de provincies Holland en Zeeland. Hij paste het onderwerp van zijn stukken aan de lokale omstandigheden aan. Speelde hij in Alkmaar, dan schreef hij een stuk over de geschiedenis van die stad. Deed zijn gezelschap Dordrecht aan, dan trakteerde Rivier de Dordtenaren op een toepasselijke episode uit de vaderlandse geschiedenis. Pragmatische en economische motieven zullen daarbij een rol gespeeld hebben; het inspelen 'op der menschen ijdelheid' was immers de beste manier om 'de kas te stijven' (Worp 1907, 151).<sup>19</sup>

<sup>17</sup> Tussen 1808 en 1810 publiceerde hij nog eens acht vaderlands-historische toneelstukken. Zie Jensen 2006, 108.

<sup>18</sup> Namelijk: *Frank van Borselen en Jacoba van Beijeren* (1791), *Charlotte van Bourbon* (1791), *Huig de Groot en Maria van Reigersbergen* (1794). Over eerstgenoemde roman: Jensen 2012a, 67-70.

<sup>19</sup> Over Rivier: zie Haverkorn van Rijsewijk 1882. Twee van zijn vaderlands-historische stukken zijn al eerder het voorwerp van analyse geweest. Voor *Vlissinge geus* (1783) zie Abrahamse 1994; voor *Het ontzet van Dordrecht* (1784), zie Jensen 2012a, 70-74.

Ten tweede lijkt het om een overwegend staats- en patriotsgezinde groep schrijvers te gaan. Van Merken, Van Walré, Loosjes en 't Hoen: het zijn allen auteurs die we overwegend in die hoek plaatsen. Toch moeten we voorzichtig zijn met dergelijke generaliseringen. Sommige auteurs wisselden gedurende hun loopbaan van politieke kleur, zoals Rivier en Nomsz. Anderen hielden zich, wellicht bewust, op de vlakte. De stukken van Loosjes laten zich bijvoorbeeld niet eenvoudig in één hoek plaatsen. Deze als patriot bekend staande auteur wist in de jaren 1787-1795 zo'n neutrale kleur aan te nemen, dat hij na de Bataafse Revolutie van orangistische sympathieën werd beschuldigd (De Haan 1934, 38-39). En als gezegd kon ook de ontgang van de stukken, zoals *Maria van Lalain*, sterk variëren onder invloed van de politieke omstandigheden.



Grafiek 2: Thematische verdeling vaderlands-historisch toneelwerk (1770-1800).

Nu we weten welke auteurs vaderlands-historisch toneelwerk schreven en we een algemeen beeld hebben van hun politieke voorkeur, rijst de vraag welke periodes uit de vaderlandse geschiedenis de voorkeur genoten. Uit Grafiek 2 is af te lezen dat over de gehele periode 1770-1795 genomen de 'lange zeventiende eeuw' – de periode vanaf het begin van de Opstand tot 1700 – veruit favoriet was. Van de 51 stukken die verschenen waren er 3 gewijd aan de oudheid, 15 aan de middeleeuwen, 31 aan de 'lange zeventiende eeuw' en 2 aan de achttiende eeuw. De groep 'lange zeventiende eeuw' telt 23 stukken over de vroege Opstandsjaren en 8 over zeventiende-eeuwse onderwerpen. Dat betekent dat de voorkeur van schrijvers over het algemeen uitging naar de periode waarin de Republiek in strijd verwickeld

was met de Spanjaarden. Peter Raedts heeft dus alleszins gelijk, wanneer hij in zijn recente studie *De ontdekking van de Middeleeuwen* (2011) stelt dat de Nederlanders hun oorsprong doorgaans niet in de middeleeuwen, maar in latere periodes zochten. Nederland nam wat dat betreft een uitzonderingspositie in ten opzichte van de andere Europese landen: terwijl auteurs als Herder, Schlegel en Thierry de zuivere oorsprong van de eigen volksgeest in de middeleeuwen vonden en de riddertijd cultiveerden, markeerde voor Nederlandse geschiedschrijvers de Opstand een nieuw begin. De grootste helden van het vaderland hadden zich bewezen in hun strijd tegen het katholieke Spanje (Raedts 2011, 227-229).

Toch – zo constateert ook Raedts – betekende dit niet dat er geen belangstelling voor de middeleeuwen was. Dat geldt zeker voor het vaderlands-historisch toneel: bijna eenderde van alle stukken was immers aan dit tijdvak gewijd en toneelschrijvers deden gedurende hele achttiende eeuw serieuze pogingen om ook dit deel van de geschiedenis om te smeden tot een integraal onderdeel van het collectieve geheugen.<sup>20</sup> Haverkorns doel was bijvoorbeeld ‘den aanschouwer de geschiedenis van ons Vaderland in het geheugen [...] te brengen’; hij koos bewust voor middeleeuwse stof om er bepaalde exemplarische lessen aan te kunnen verbinden (Haverkorn 1778, ‘voorbericht’). Dat gold ook voor Rivier, die de algehele belangstelling voor stukken over de vaderlandse geschiedenis toejuichte en zijn tijdgenoten wilde aansporen de ‘daden [...] onzer Voorvaderen, als in eenen spiegel te doen zien’ (Rivier 1775, ‘voorrede’). Hiermee gaven Haverkorn en Rivier aan dat het middeleeuwse verleden in directe relatie en wisselwerking met de eigentijdse opvattingen over gezag en maatschappij stond.

Wanneer we de productie in kleinere tijdvakken opdelen, kunnen we constateren dat de aandacht voor de middeleeuwen en de Opstand elkaar in sommige periodes zelfs nauwelijks ontliiep. In de periode 1770-1780 waren acht stukken gewijd aan de middeleeuwen, zeven aan de vroege Opstandsjaren en twee aan de zeventiende eeuw. Zoomen we in op de jaren 1775-1780 – wanneer het vaderlands-historisch toneel werkelijk aan zijn opmars begint – dan blijken de middeleeuwen zelfs populairder te zijn. Kennelijk was het – bezien vanuit de toneelschrijver – toen allesbehalve eenduidig welk verleden als de bakermat van de Nederlandse identiteit wordt beschouwd. Pas vanaf 1780 krijgt het aandeel stukken met thematiek uit de Opstand

<sup>20</sup> Dat geldt overigens ook voor de jaren 1815-1830; ook dan is ruim eenderde van de stukken aan de middeleeuwen gewijd: niet de Opstandperiode en/of zeventiende eeuw, maar de middeleeuwen leverde hier de meest treffende voorbeelden van algehele verzoening en eendrachtzin. Zie Jensen 2008, 144-146.

en/of de zeventiende eeuw definitief de overhand, al worden ook dan nog enkele stukken over de middeleeuwen geschreven. Deze staan echter wel allemaal op naam van één enkele auteur, namelijk Simon Rivier. Een mogelijke verklaring voor de verschuiving van middeleeuwse onderwerpen naar de Opstand en de zeventiende eeuw is te vinden in de actuele landssituatie. In december 1780 verklaarde Engeland de Nederlanden de oorlog: stukken waarin de strijd tegen een buitenlandse vijand centraal stond spraken wellicht meer tot de verbeelding dan de stukken die handelden over een verder verleden.<sup>21</sup> Bovendien boden de in de zeventiende eeuw uitgevochten eerste drie Engels-Nederlandse oorlogen en met name de held Michiel de Ruyter een mooie spiegel voor de eigentijdse oorlog. Na 1785 vinden we vrijwel geen nieuwe stukken over de middeleeuwen meer – alleen Pieter 't Hoen wijdde nog twee stukken aan die periode, respectievelijk in 1791 en 1793. Kennelijk achtte hij – evenals Rivier in zijn latere jaren – middeleeuwse stof geschikt voor het uitdragen van patriotse propaganda.

Al met al is dus een kleine groep voornamelijk patriotsgezinde auteurs verantwoordelijk voor vrijwel het gehele corpus oorspronkelijk vaderlands-historisch toneelwerk. Hun stofkeuze loopt uiteen van de oudheid tot het begin van de eigen eeuw. Opvallend is hierbij dat, naast de populaire periode van de Opstand, de middeleeuwen een prominente rol spelen. Echter, wanneer zowel binnen- als buitenlandse politieke spanningen het land in hun greep houden, lijken de middeleeuwse episodes aan actuele zeggingskracht te verliezen en wordt in de Opstand en de zeventiende eeuw een passend klankbord gevonden. In het vervolg van deze bijdrage willen we ons nader richten op de drie reeds genoemde subperiodes (1770-1780, 1780-1787 en 1787-1795), om deze ontwikkeling in thematiek nader toe te lichten. Volledigheid is daarbij niet haalbaar, maar we hebben getracht de algemene patronen inzichtelijk te maken aan de hand van enkele representatieve voorbeelden.

### **Periode 1: 1770-1780**

In de periode 1770-1780 is er geen sprake van een duidelijke voorkeur voor bepaalde episodes of tijdvakken uit de vaderlandse geschiedenis: vrijwel

<sup>21</sup> Onderzoek naar de repertoirelijsten zou duidelijk kunnen maken in hoeverre deze verschuiving ook zichtbaar was in de keuze van het repertoire. De Rotterdamse Schouwburg werd op 6 januari 1781 enkele jaren gesloten in verband met het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog.

evenveel stukken zijn gewijd aan de middeleeuwen als aan de Opstand en/of zeventiende eeuw. Het is opmerkelijk dat vrijwel alle auteurs dezelfde algemene thematiek hanteren en dat zij uit eenzelfde woordregister putten, ongeacht hun stofkeuze en politieke oriëntering. Alle teksten staan in het teken van opstand, bevrijding van tirannie en een eenheidsideaal: begrippen als 'vrijheid' en 'eendracht' klinken overal als een mantra. De herinnering aan één bepaalde periode lijkt, met andere woorden, nog niet kenmerkend te zijn voor een specifieke groep (bijv. Oranje- of staatsgezinden), maar deze is multi-inzetbaar. Rothbergs 'multidirectional memory' is dan ook bij uitstek geschikt om de omgang van toneelschrijvers uit deze periode met het verleden te typeren. Het werk van twee auteurs (Van Merken en Rivier) kan dat illustreren.

Kijken we allereerst naar de drie vaderlands-historische treurspelen die Van Merken in 1774 publiceerde, dan valt op dat de spelen over de strijd tegen de Spanjaarden, *Jacob Simonszoon de Rijk* en *Het beleg der stad Leyden*, hetzelfde vrijheidsideaal verwoorden als het middeleeuwse *Maria van Bourgondiën*. De middeleeuwse Maria, de zestiende-eeuwer De Ryk en de Leidse burgemeester de Werff geven allen met verve aan te willen sterven voor hun 'land', waarbij 'land' soms een stedelijke of regionale connotatie heeft (bijv. Leiden of Holland), maar even vaak landelijk wordt ingevuld.<sup>22</sup> Van Merken – die een gematigd staatsgezinde visie aanhing – lijkt dus geen onderscheid te maken tussen de verschillende periodes die ze behandelt – de middeleeuwse stof laat zich even gemakkelijk plooiën naar het gepropageerde vrijheids- en eendrachtsideaal als de Opstandsperiode.<sup>23</sup>

Hoewel het verhaal van Maria van Bourgondië voor ons op het eerste gezicht weinig raakvlakken lijkt te vertonen met de vaderlandse geschiedenis, lag dit voor de achttiende-eeuwer anders. In Van Merkens treurspel worden de lotgevallen van de jonge Maria na de dood van haar vader Karel

<sup>22</sup> Maria van Bourgondiën: 'k Had, door 't opoffren van my zelf, met grond gehoopt/ Myn land te hoeden, 't welk de muitling ligt verkoopt' (*Maria van Bourgondiën* 1774, 3; De Ryk: 'Ik heb zo wel als zy myn trouw myn Land geheiligd; [...] Ik zal hier leven of sterven' (*Jacob Simonszoon de Rijk* 1774, 205); Van der Werf: 'Ik heb jaar op jaar myn trouw aan Nederland betoond,/ En daar 't zyn nut betrof, myn leven nooit verschoond' (*Het beleg der stad Leyden* 1774, 33). Over de connotatie van 'land' in *Maria van Bourgondiën*: soms refereert de gravin expliciet aan het graafschap Holland, maar even vaak ook gaat het om heel Nederland. Zie bijvoorbeeld de woorden die Adolf, de hertog van Gelder tegen haar spreekt: 'En wie is meer bekwaam om u en Nederland/ Te hoeden voor 't verderf, dan ik, uw Bloedverwant' (11). Over de representatie van Van der Werf in *Het beleg der stad Leyden*: Meijer Drees 1992, 170-171.

<sup>23</sup> Op basis van de brievencollectie van Van Merken en haar echtgenoot, concludeert Eisveld Bosch dat het echtpaar kan worden getypeerd als 'gematigd patriotistisch'. Zie Eisveld Bosch 1979, 40.



de Stoute tijdens de Slag bij Nancy (1477) beschreven. Als de rechtmatige opvolger van haar vader wordt zij direct geconfronteerd met de heersende onvrede over diens heerszuchtige beleid. Ook wordt zij van alle kanten belaagd door potentiële huwelijkskandidaten. In eerste instantie lijkt ze gedwongen te zijn om te trouwen met de zevenjarige zoon van de Franse koning Lodewijk XI om haar rijk te kunnen redden. Adolf van Gelre blijkt echter een nog grotere bedreiging te zijn. Uiteindelijk weet ze zich door een huwelijk met Maximiliaan I van Oostenrijk uit deze penibele situatie te redden en komt er al naar enkele maanden een einde aan haar regeringsperiode.

Het turbulente en tragische leven van Maria vormde op zichzelf al inspirerende stof voor een toneelbewerking. Daarnaast zijn er ook duidelijke aanwijzingen dat deze stof, in achttiende-eeuwse ogen, analogieën bood om de huidige landspolitiek te beschouwen. In *Opkomst en bloei der vereenigden Nederlanden*, dat eveneens in 1774 verscheen, schetst Simon Styl hoe een voortdurende strijd tegen heerszuchtige graven gevoerd moest worden, voordat de stichting van de Republiek der Nederlanden plaats kon vinden (Klein 1995, 30). Styl beschouwde het Groot Privilege van Maria van Bourgondië als de grondslag van de eigen vrijheid: in dit in 1477 opgestelde edict aan de Staten-Generaal van de Nederlanden werd de macht van het centrale bestuur ingeperkt en kregen de individuele gewesten meer zeggenschap (Styl 1774, 437). Op deze manier werd de geschiedenis van Maria van Bourgondië onderdeel gemaakt van het Nederlandse (republikeinse) vrijheidsideaal.

Een zelfde vorm van continuïteitsdenken zien we ook in Simon Riviers *François van Brederode* (1775). Dit treurspel handelt over de gelijknamige Rotterdamse stadsvogd, die als het hoofd van de Hoeken zijn stad tot het uiterste verdedigt, maar zich uiteindelijk gedwongen ziet te capituleren voor Maximiliaan van Oostenrijk om verder leed te voorkomen. Wie het publicatiejaar niet zou kennen, zou denken dat er, gezien het gebruikte woordregister, sprake is van een patriots revolutiestuk uit de jaren 1780-1795.<sup>24</sup> Het wemelt namelijk van de passages waarin vrijheidszucht, het breken van slaafse banden en het recht van een volksopstand wordt verdedigd. Zo spreekt Brederode de volgende woorden:

Ik sterf met blydschap, als, na het einde van myn leven,  
Dit vryë Volk, die boei' en slaafschen band verbreekt,  
Die hand ontzenuwt, die naar hunne vryheid steekt,  
En deze Staf, die hun zal overwigtig drukken,

<sup>24</sup> Over 'de taal van de Revolutie', zie Rosendaal 2003, 455-572, met name 512-527 over de vrijheidsmetaforiek.

Verbryzeld; gun my ook, dat, na deze ongelukken,  
 Een myner Neven myn' doorluchten stamnaam schryft,  
 Op zulk een schrift, waar door 's Volks recht zoo wordt gestyft,  
 En zulk een Sabel zwaaid, dat daar de uitheemsche magten,  
 Voor wyken moeten, en waardoor des Burgers klagten,  
 Veranderen in vreugde, als 't Graaffelyk gezag  
 Den bodem instort, en verzinkt met eenen slag (Rivier 1775, 4).

Even verderop wordt Brederode als een ware afstammeling van Claudius Civilis geroemd. Ook wordt de wens uitgesproken dat in de toekomst uit de wortels van de 'Vryheidsboom' een nieuwe stam zal opschieten die met zijn kruin de slavernij zal uitroeit en 'dezen Tuin' zal beschermen voor 'Dwingelands overlast' (Rivier 1775, 34-37). De gelijkenis met de staatsgezinde en de patriotse retoriek die in het decennium erna zou culminereren, wordt in de hand gewerkt door de thematiek van de strijd tegen een heerszuchtige vorst (Maximiliaan). Het stuk loopt uiteindelijk uit op een pleidooi voor 'zachtheid in 't bestieren' met Brederode als het voorbeeld van de ideale regeerder in contrast tot de roofzuchtige Maximiliaan. Heel republikeins klinkt ook het slot, waarin voorspeld wordt dat een gelukkige toekomst aanbreekt 'als de vryë Batavier,/ In waarheid vry is, als men 't Graaffelyk bestier,/ Hier in een Staatsvoogdy gelukkig ziet verkeeren,/ Daar enkel Vaderen des Vaderlands regeeren' (Rivier 1775, 74).

De schets die Rivier geeft van Maximiliaan is overigens opvallend in het licht van het treurspel *Maria van Bourgondië* van Van Merken. In het laatstgenoemde werk vervult de Oostenrijkse vorst namelijk de rol van redder van Maria, terwijl hij bij Rivier als een tiran wordt neergezet. Hier vinden we dus een mooie illustratie van hoe Rothbergs concept 'multi-directional memory' in de achttiende-eeuwse praktijk kan werken: terwijl Van Merken Maximiliaan inzet in een gematigd staatsgezind stuk, gebruikt Rivier hem een jaar later als een 'vehikel' om zijn veel uitgesprokener vrijheidsidealen te propageren.<sup>25</sup>

Twee jaar later publiceerde Rivier een stuk over de Opstandsperiode, *De verovering van Den Briel* (1777) en opnieuw valt op dat Rivier een vrijwel identiek woordregister hanteert. Dit keer is hij echter op de hand van het stadhouderlijke gezag: hij draagt het op aan stadhouder Willem V en bejubelt hem als de afstammeling van Willem van Oranje, de 'Grondlegger der Batavische vryheid' (Rivier 1777, \*2v). Op symbolische wijze wordt door de graaf Van der Mark een 'Vryheidsvaan' gepland op het Zeeuwse grond-

<sup>25</sup> Maximiliaan treedt niet op als personage in het stuk van Van Merken, maar het publiek volgt zijn naderende komst naar het Gentse hof via de berichten van anderen.

gebied. Iedereen die zijn mannen voor Watergeuzen zal durven uit te schelden zal versteld staan 'hoe Nederland/ Hierna, door Nassauws zorg, met zulk een' vasten band/ Van Eendracht, tot geluk zyns Burgers, blyft gebonden,/ Die voor de dwinglandy, onbreekbaar wordt bevonden' (Rivier 1777, 10).<sup>26</sup> De stadhouder wordt hier als de ware beschermer van de vrijheid en eendracht gehuldigd.

Kortom, het blijkt dat zowel Rivier als Van Merken uit dezelfde woordregisters putten en eenzelfde vrijheidsdiscours hanteren, ongeacht hun stofkeuze en de wisselende politieke achtergrond. Om in termen van Rothberg te spreken: de herinnering is hier niet gebaseerd op een eenduidige uitsluiting van 'het andere' of 'de ander', maar lijkt veeleer een vloeibare massa die zich naar alle kanten laat oprekken. Wel kan worden vastgesteld dat de stukken zich in deze periode over het algemeen in één bepaalde richting bewegen: vrijwel alle auteurs benadrukken het belang van eenheid in het land (onder welke staatsvorm ook), en die boodschap kon evenzeer worden geïllustreerd met stof uit de lange zeventiende eeuw als de middeleeuwen. Illustratief voor deze nadruk op eendracht zijn de woorden van Margaretha van Henegouwen in het gelijknamige stuk van J. Fokke uit 1775:

Terwyl zal hier de vrede en eensgezinde groeien,  
De nutte Koopmanschap en Zeevaard weelig bloeien.  
Ach! dat dan 't Vaderland, na zo veel Staatskrakeel,  
Dat droevig noodlot nooit weêr vallen moog' ten deel.  
De lieflyke Eendracht is de band van Volk en Staaten:  
De Tweedracht een bederf van Vorst en Onderzaaten.  
Gezegend Vaderland, uw roem zy, vry van druk,  
Eeuw uit, Eeuw in, gevest in eindeloos geluk! (Fokke 1775, 68).

## Periode 2: 1780-1787

Vanaf de jaren 1780 politiseert de maatschappij sterk. Door het dramatisch verloop van de Vierde Engelse Oorlog lopen de spanningen tussen de orangisten en patriotten tot grote hoogte op en deze vinden onder meer een uitweg in de toneelwerken die in deze periode worden geschreven. De

<sup>26</sup> Op Riviers karakterisering van Jonker Willem van Blois Van Treslong kwam een verongelijkte reactie van een nazaat in *De Rotterdamsche Courant* (20 dec. 1777). Deze verweet Rivier dat hij Treslong een veel te roofzuchtig karakter had toegeschreven, terwijl hij een 'Edelmoedig Voorstander van de Vryheid' zou zijn geweest. Rivier verdedigde zich op zijn beurt en stelde dat in feite dat Van de Mark en jonker Bartel Entes verantwoordelijk moesten worden gehouden voor het vernielzuchtige gedrag van de Geuzen. Zie Rivier 1778.

middeleeuwen verdwijnen grotendeels uit het vizier en de nadruk op een-dracht maakt plaats voor een partijpolitieke interpretatie van het verleden. De omgang met het verleden laat zich het beste typeren in de termen van Terdimans *Present Past*, namelijk als ‘het actueel maken van het verleden’. Van ‘multidirectionality’ is veel minder sprake in deze periode: er tekent zich juist een duidelijke canon af van patriotse helden (Bato, Oldenbarneveld, De Groot) versus Oranjegezinde helden (Willem van Oranje, prins Maurits, Willem V). De meeste auteurs kiezen duidelijk partij.<sup>27</sup> Toch verdwijnt de ‘multidirectionality’ niet helemaal, zoals blijkt uit het werk van Loosjes, waaruit veel meer ambiguïteit spreekt. Bij deze auteur zullen we dan ook aan het einde van deze paragraaf iets langer stilstaan.

Het merendeel van de stukken uit deze periode is patriots van aard, al zijn er ook enkele die een Oranjegezinde boodschap vertolken. In Riviers *Vlissinge geus of Vlissings verwerping van 't Spaanschen juk* (1783) wordt bijvoorbeeld eenduidig de zijde van de Nassaus gekozen; de toekomst van het land is veilig zolang ‘hij, die al wat leeft het leeven heeft gegeven,/ Uit de ouden Willems kroost meêr braave Willems [doet] leeven’ (Rivier 1783, 70).<sup>28</sup> Veruit de meeste stukken hebben echter een uitgesproken patriotse kleur. Sprekende voorbeelden zijn *Bato, eerste patriot, vader der Batavieren en balling voor de vryheid* (1786) van Simon Rivier (die intussen patriot was geworden) en *Oldenbarneveld* (1787) van Johannes Nomsz. In *Bato* draait alles om een list met een gifdrank. Penta, de echtgenote van koning Katmeer, en Otto, de beoogde troonopvolger, willen Bato en zijn echtgenote vergiften om zijn groeiende invloed tegen te gaan. Het plan mislukt, want alleen de echtgenote van Bato drinkt ervan en sterft. Otto moet uiteindelijk plaats maken voor Bato, die zichzelf echter niet als de nieuwe koning wenst te zien, maar als een volksvertegenwoordiger: ‘Geen Vryheidsopperheeren/ Behoeven Kroon, of Troon, in Vaderlyk regeeren’ (Rivier 1786, 37). Het stuk wemelt van de patriotse retoriek en symboliek; de vrijheid wordt onder meer voorgesteld als de ‘vrijheidszoon’ die opnieuw met ‘grootter heerlykheid’ zal schijnen (Rivier 1786, 7-8).<sup>29</sup>

<sup>27</sup> Vgl. het gesignaleerde patroon in Rosendaal 2003, 508-512.

<sup>28</sup> Voor een analyse van dit stuk, dat een herbewerking van Frank Bestebens *Vlissinghen geus* (1646) is: Abrahamse 1994. Lastiger te situeren is J. van Walrès *Willem de Eerste, prins van Oranje* (1785). Er is weliswaar sprake van enige lof voor Oranje, maar de religieuze thematiek overheerst (katholiek versus protestants). Dit stuk gaat over een verijdelde moordaanslag door de graaf Ernst van Mandelsloo op de prins en is doordrenkt met anti-papistische sentimenten. In deze jaren zou Van Walré zich tot een uitgesproken patriotse activist ontwikkelen, hetgeen een orangistische interpretatie minder waarschijnlijk maakt. Over Van Walré: Schravendeel 1995.

<sup>29</sup> Deze patriotse voorstelling van de vrijheid wordt ook genoemd in Rosendaal 2003, 515.

In *Oldenbarneveld* ensceneert Nomsz de laatste uren van de raadpensio-naris. Nomsz schotelt zijn publiek hoofdzakelijk een in twijfel verkerende Maurits voor die zich laat bespelen door zijn raadsheer Mathenesse en uiteindelijk, ondanks de smekende woorden van zijn stiefmoeder Louise de Coligny, de titelheld laat onthoofden. Na de gruwelijke terechtstelling, die tot in de kleinste details wordt beschreven, is de prins totaal ontredderd en vertoont hij, om in de woorden van Worp te spreken, ‘teekenen van verstandsverbijstering’ (Worp 1907, 149). In de weifelende Maurits herkende de achttiende-eeuwer stadhouder Willem V. Zijn politieke souffleur Mathe-nesse deed denken aan de Hertog van Brunswijk, wiens positie als raadgever van de prins enkele jaren eerder onhoudbaar was geworden. De patriotten verweten Brunswijk, die jarenlang als besturend-voogd boven de nog minderjarige Willem V was aangesteld, dat hij de prins zo had opgevoed dat deze geen daadkrachtige beslissingen durfde te nemen. Dit werd vervolgens door hen aangevoerd om de verliezen tijdens de oorlog met Engeland mee te verklaren. Door een van de pijnlijkste episodes uit de vaderlandse geschieden-is, de onthoofding van Oldenbarneveld, te koppelen aan de actuele politi-ek, werd op een zeer concrete manier het verleden naar het heden getrok-ken: de dood van Oldenbarneveld wordt, nota bene door Louise de Coligny, omschreven als een eeuwige schandvlek op ‘Nassaus stamhuis’. Maurits’ misstap heeft ‘als een vruchtbre daauw, den grond des lands besproeid./ Waaruit, tot Maurits schade, een aantal wrekers groeit’. Deze frase vormt een directe verwijzing naar de opstand van de patriotten uit de eigen tijd (Nomsz 1786, 44).

Hoewel de verschillen tussen de patriotten en orangisten in de jaren 1780-1787 scherper worden aangezet, is ook in deze periode nog altijd sprake van ‘multi-directionality’ als het gaat om het vrijheidsdiscours. Een goed voorbeeld daarvan zijn de stukken van Loosjes. In twee van zijn treurspelen vervult prins Maurits de hoofdrol, namelijk *De slag bij Nieuwpoort* (1786) en *Emilia van Nassau* (1786). De stukken vormen een twee-luik en worden voorafgegaan door een gemeenschappelijk voorbericht, waarin de auteur zich verantwoordt voor twee zaken, namelijk dat hij een held uit het ‘huis van Oranje’ heeft gekozen en de ‘schijnstrijdigheid’ in zijn portrettering van Maurits. Terwijl hij Maurits in het eerstgenoemde stuk als een dappere, zij het soms wat eerzuchtige en driftige veldheer karakteriseert, pakt zijn oordeel veel minder gunstig uit in *Emilia van Nassau*: hier weigert Maurits zijn zus toestemming te verlenen om te trouwen met een katholieke Portugese edelman. Maurits’ vrijheidsliefde op het slagveld vertaalt zich dus niet in een tolerante houding in religi-euze zaken.

Loosjes distantieert zich middels het voorbericht nadrukkelijk van de politieke actualiteit en benadrukt op geen enkele wijze de eigentijdse gemoeiden te willen ophitsen: hij is ervan overtuigd dat zijn 'stukjes geene nadeligen of oproerwekkenden invloed onder de gemeente van den eene of anderen kant' zullen hebben (Loosjes 1786, v). Mogelijk zal het 'een of anderen driftigen Patriot' niettemin vreemd voorkomen, dat hij Maurits zo gunstig ten tonele voert. Loosjes stelt echter dat Maurits ondanks zijn gebreken als veldheer hoe dan ook lof verdient en dat men zaken uit het verleden niet op het heden moet betrekken. Zo kan men de tegenwoordige stadhouder Willem V onmogelijk de feiten van zijn voorouders aanwrijven, zoals de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt. Dat klinkt als een radicaal historische benadering van het verleden, maar zo eenvoudig is het nu ook weer niet. Loosjes heeft Maurits namelijk een dusdanige grote portie vrijheidsliefde meegegeven, dat ook dat enige verantwoording behoeft. En ook daar manoeuvreert Loosjes zich behendig uit:

Maar mogelijk zal iemand zich verwonderen, dat wij Maurits, als een zo groot voorstander der Vrijheid in den Slag bij Nieuwpoort invoeren: en wij gelooven, dat hij een voorstander van dezelve geweest is, naar de denkbeelden zijner Eeuw, en veelen zijner Tijdgenooten, daar, zo, ons althans voorkomt, die gezuiverde, die edele denkbeelden van waare Burgerlijke Vrijheid, welke in de laatste jaaren in ons Vaderland [...] onuitroobaere wortelen geschooten hebben, bij lange na zo uitgebreid niet waren. De Vrijheid, toen in het algemeen bedoeld, was de Onafhankelijkheid van de Spaansche kroon: wel waren 'er eenigen, die reeds veel hooger doelden, maar het Volk was toen misschien nog niet geschikt voor de Volks-Vrijheid, waarvoor het voorbeeldige Sticht ons herhaalde proeven gegeven heeft, dat in deeze Eeuw het Volk van Nederland geschikt is (Loosjes 1786, v-vi).

Oftewel: Maurits was een voorstander van de vrijheid volgens de gebruiken in zijn tijd; pas in de achttiende eeuw heeft dit begrip een nieuwe lading gekregen die de vrijheid van het volk impliceert. Hoewel Loosjes bewust historische distantie wenst te scheppen, haalt hij tegelijkertijd dat verleden dichterbij door het in een continuüm met het heden te plaatsen. Die continuïteitsgedachte lijkt weliswaar vooral gestoeld te zijn op een patriots perspectief, maar helemaal eenduidig is het niet. Er zijn in *De slag bij Nieuwpoort* namelijk ook passages aan te wijzen die een Oranjegezinde interpretatie mogelijk maken.<sup>30</sup>

<sup>30</sup> Maurits wordt wel degelijk als een held voorgesteld en hij beveelt Frederik Hendrik mee te strijden, opdat hij 'met broederlijken arm, de hoop van Nederland en Nassaus huis'

Loosjes' stukken laten daarmee zien dat de periode 1780-1787 zich niet alleen maar kenmerkt door een toenemende afbakening van het patriotse en Oranjegezinde herinneringsdomein, maar dat er ook nog altijd sprake is van een zekere 'multi-directionality': zijn vaderlandse vrijheidsdiscours is, hoewel hij zich in de jaren daarvoor als een uitgesproken patriot had gemanifesteerd, niet eenduidig in de patriotse of orangistische hoek te plaatsen.

### Periode 3: 1787-1795

In de periode 1787-1795 woekerde de strijd tussen de patriotten en orangisten onverminderd voort. Na het herstel van de stadhoudelijke macht hadden vele patriotten de wijk naar het buitenland moeten nemen, maar dat verhinderde hen niet om van daaruit hun idealen via de drukpers te verspreiden. Kijken we naar de productie van vaderlands-historische stukken in deze jaren, dan kunnen we constateren dat van 'multi-directionality' vrijwel geen sprake meer is: de in totaal dertien stukken laten zich in twee kampen opdelen, die lijnrecht tegenover elkaar staan. Alleen de stukken van Loosjes, met name *De Watergeuzen* (1790) en *Cuenna* (1791), laten nog een zekere ambivalentie zien.

Het aantal patriotse werken was in de meerderheid, al verschenen er ook enkele uitgesproken Oranjegezinde stukken, zoals *De Graaf van Rennenberg* (1789) van Nomsz (die nogal eens van politieke voorkeur veranderde). In dit treurspel staat het dilemma van de graaf van Rennenberg centraal, die moet kiezen tussen zijn Spaanse geliefde (en haar katholicisme) en zijn vaderland. Hij kiest voor de liefde en haar geloof en moet dit 'verraad' aan zijn vaderland met de dood bekopen. Ook in het anonieme stuk *Boisot en Mondragon of De belegering en verovering der stad Middelburg* (1791) wordt ondubbelzinnig de kant van de stadhouder gekozen. Elvire, de echtgenote van de stadvoogd van Middelburg Mondragon, schrijft de weerbaarheid van het Nederlandse volk volledig op het conto van 'Oranje' die zijn volk weet te inspireren tot 'eene onweeraanbre magt/ Een' onverzetbren moed en meêr dan Leeuwenkragt' (*Boisot en Mondragon* 1791, 37). Het verloop van

bescherm (Loosjes 1786, 34). Kritiek op de Oranjes is vrijwel uitsluitend afkomstig van Don Francisco de Mendoza. In de legertent van Maurits zegt de Spaanse bevelhebber bijvoorbeeld: 'En Neêrland, zo 't zich gantsch onttrekken mogt aan Spanje,/ Ziet zich wel ras gekneld in ketens van Oranje'. Daarop antwoordt de gewonde François Veere: 'Afgrijslijk schriktafrees! wat monster maalt uw hand,/ Gij kent de Burgers niet van 't vrije Nederland!'. Zie Loosjes 1786, 45.

de strijd rondom Middelburg blijkt, aldus Elvire, een voorspellende waarde in zich te dragen voor de toekomst:

Wen elk Prins Willem acht als Vader van dees Staat;  
 Dees Staat, dees nieuwen Staat, die Nassauw tracht te vormen,  
 Groeit in deez' oorlog voort, schoon wy zyn' groei bestormen.  
 En zal, zoo ik voor zie, by zyne Oranjevlag,  
 Voort groeijen in waardy en bloeijen in gezag  
 En door dien groei en bloei, in 't Oosten en in 't Westen,  
 In 't Zuid' en in het Noord', zyn vruchtbren handel vesten (*Boisot en Mondragon* 1791, 39).<sup>31</sup>

De herinnering fungeert hier dus als een middel om de toekomst de gewenste richting in te 'sturen': de strijd van prins Willem anno 1572 zal onherroepelijk resulteren in een nieuwe, bloeiende staat onder Oranjevlag.

De grootste leverancier van vaderlands-historische toneelstukken aan patriotse zijde was Pieter 't Hoen. Hij fungeerde jarenlang als een belangrijke spreekbuis van de patriotse beweging, onder meer via het weekblad *De Post van den Neder-Rhijn* (1781-1787).<sup>32</sup> Ook via het toneel gaf hij uitdrukking aan zijn radicale vrijheidsidealen, maar anders dan de meeste schrijvers gebruikte hij middeleeuwse stof voor zijn patriotse propaganda.<sup>33</sup> Het verhaal van Jan van Schaffelaar kreeg bij hem bijvoorbeeld een patriotse dimensie, doordat de titelheld in naam van het volk in opstand komt. Hij rechtvaardigt zijn strijd tegen de heerszucht van 'sommige grooten' met het argument dat zij de rechten van het volk 'allerjammerlijkst' hebben overtreden. Een 'herstelling der geschonden vrijheid' is dan ook gewettigd ('t Hoen 1791, 21)

In *Godefroy de dwingeland, en Robbert de Fries* (1793) krijgt de patriottenstrijd een Friese inkleuring. Hier zien we hoe de regionale herinneringscultuur de nationale boodschap versterkt, en vice versa. Dit stuk handelt over de gerechtvaardigde opstand van Robrecht de Fries, een Vlaamse prins die na zij huwelijk in 1063 met Geertrui van Holland (weduwe van graaf Floris I van Holland) streed tegen de bisschop van Utrecht om de gebieden van het graafschap Holland. Meer specifiek gaat het om Robrechts verzet

<sup>31</sup> Mondragon en zijn echtgenote spelen ook een rol in Van Merkens *Jacob Simonszoon de Ryk*, dat in een staatsgezinde/patriotse context valt te plaatsen – opnieuw een sprekend voorbeeld van wat Rothberg 'multidirectional memory' zou noemen.

<sup>32</sup> Een uitvoerige analyse van *De Post van den Neder-Rhijn* biedt Theeuwens 2002.

<sup>33</sup> Behalve 't Hoen deed ook Rivier dat, onder andere in *Het ontzet van Dordrecht* (1784) en *De lof der Vriesen* (na 1784). Een analyse van het eerstgenoemde stuk is te vinden in Jensen 2012a, 64-47.



tegen Godfried III van Lotharingen, die de bisschop van Utrecht steunde en die door Robrecht om het leven wordt gebracht. Het stuk is doordrenkt van een patriotse ondertoon: Robrecht wordt door 't Hoen als de grote redder van het Friese volk gepresenteerd, omdat hij hen heeft verlost van tirannie en onderdrukking. Hij is een echte 'burgervader', wiens huis altijd openstaat voor zijn 'medeburgers'. Deze 'held des vaderlands' wordt dan ook door de Friezen op handen gedragen. Het lijdt geen twijfel dat de opstand van het volk en de moord gerechtvaardigd zijn: 'wanneer hij die de ontfermenden Vader des Volks moest zijn, in een verscheurende tijger is herschape[n] – wanneer het Vaderland onder den verpletterenden voet des Onderdrukkers kermt – dan moet ieder waar burger gereed zijn, den tijran het zwaard in den borst te drukken', aldus Robrecht ('t Hoen 1793, 308).

De middeleeuwse stof werd door 't Hoen zo onderdeel gemaakt van het patriotse vrijheidsideaal, waarbij gewone burgers een sleutelrol kregen toebedeeld. Het is veelzeggend dat talrijke scènes aan het gezin van Jan van Schaffelaar (vader, moeder en broer Wouter) zijn gewijd, terwijl het Friese volk de belangrijkste stem heeft in de slotscène van *Robbert de Fries*.

## Besluit

In deze bijdrage hebben we willen laten zien dat noties uit het veld van de *cultural memory studies* kunnen helpen om vat te krijgen op de omgang met het verleden in het achttiende-eeuwse vaderlands-historische toneel. Rothbergs 'multidirectional memory' maakt duidelijk hoe vloeibaar, diffuus en veranderlijk de grenzen van de herinnering zijn, en hoe problematisch een begrip als 'collectieve herinneringscultuur' daardoor is. Dat geldt nog in sterkere mate voor de rol van de herinnering in processen van natievorming (met name in Hrochs A en B-fase), wanneer er sprake is van verschillende – niet vooraf geformeerde – groepen. Tegelijkertijd, en paradoxaal genoeg, geven die herinneringen juist ook een invulling aan groepsidentiteiten, of die nu stedelijk, regionaal of nationaal van karakter zijn.

Hoe dat in de praktijk werkt, wordt duidelijk wanneer we het corpus vaderlands-historisch toneel 1770-1795 nader beschouwen. De periode tot de eeuwwisseling laat zich grofweg indelen in drie periodes (1770-1780, 1780-1787 en 1787-1795), die in grote lijnen worden gekenmerkt door een specifieke manier van omgaan met het verleden die nauw aansluit bij de politieke constellatie van het moment. Over het algemeen genomen kenmerken de toneelstukken uit de periode 1770-1780 zich door een (nationaal) eenheidsideaal. De gepropageerde eendracht weegt zwaarder dan de

(sluimerende) politieke verschillen. Duidelijke voorkeuren voor bepaalde episodes of tijdvakken uit het verleden zijn er nog niet; evenmin is er sprake van afgebakende woordregisters tussen de verschillende politieke gezindten – een duidelijk voorbeeld van Rothbergs ‘multidirectional memory’. In de periode 1780-1787 verdwijnt de eenheidszin naar de achtergrond om plaats te maken voor de uiting van binnenlandse spanningen tussen Oranjegezinden en patriotten. De meeste auteurs laten zich duidelijk in een van beide kampen plaatsen, maar een auteur als Loosjes laat zien dat er ook nog altijd sprake kan zijn van ambigüiteit ofwel ‘multi-directionality’: het vaderlandse vrijheidsdiscours is in zijn stukken zowel patriots als Oranjegezind te interpreteren.

Geleidelijk aan tekenen zich niettemin steeds duidelijker eigen herinneringsdomeinen af, waarbij de middeleeuwen grotendeels naar de achtergrond verdwijnen. In de laatste door ons geïdentificeerde periode (1787-1795) staan beide partijen nog altijd diametraal tegenover elkaar. De Opstand is veruit favoriet onder auteurs, al kiest een patriotse auteur als 't Hoen juist voor de middeleeuwen. Uiteraard zijn er uitzonderingen te noemen, die door deze generalisering in periodes in de schaduw worden gesteld; verder onderzoek zal daarom moeten worden verricht om een genuanceerder en gevarieerder beeld van groepsformaties in relatie tot herinneringsculturen te krijgen.

Tot slot nog iets over de periode na 1795. Dankzij met name de invloedrijke studies van Terdiman (1993) en Fritzsche (2004) staat de periode rond 1800 bekend als het tijdvak waarin zich een ‘memory crisis’ manifesteerde. Onder invloed van de grote en snelle politieke omwentelingen zou er sprake zijn geweest van een radicale breuk met het verleden, die de omgang met het verleden diepgaand veranderde.<sup>34</sup> Dat gevoel van crisis zou zich niet alleen op het individuele maar ook op het collectieve niveau hebben geuit: naties moesten opnieuw hun eigen verleden uitvinden en bij die heroriëntatie verdwenen grote delen van dat verleden uit de gecanoniseerde geschiedenis (in Nederland bijvoorbeeld de middeleeuwen en de achttiende eeuw) (Van Sas 2004, 158). Betrekken we deze these op de productie van vaderlands-historisch toneel, dan valt op dat de productie van nieuwe vaderlands-historische stukken tussen 1795 en 1805 volledig stil kwam te liggen – een signaal dat de Bataafse Revolutie inderdaad een radicale breuk met het verleden markeerde. Dat betekent echter niet dat het verleden geen rol van betekenis meer speelde in het theater: van sommige stukken verschenen

<sup>34</sup> Een relativering en nuancering van dit breukgevoel is te vinden in Deseure 2010, die als voornaamste bron kronieken gebruikte.

herdrukken en verschillende vaderlandse historiestukken waren te zien in de theaters. Het ging daarbij echter wel steeds om werken die naadloos aansloten bij het nieuwe revolutionaire klimaat.<sup>35</sup>

Pas in de jaren 1808-1810 bloeide de productie van vaderlands-historisch toneelwerk weer op. Deze toename was niet zozeer het gevolg van stijgende interne spanningen, maar werd vooral aangewakkerd door een externe dreiging: de toenemende Franse invloed. Het eendrachtsideaal zou vanaf dat moment opnieuw de boventoon gaan voeren en de (toneelmatige) herinnering sturen.

## Bijlage

### Oorspronkelijk Nederlandstalige toneelstukken met vaderlands-historische stof 1700-1800<sup>36</sup>

OUD = klassieke oudheid; ME= middeleeuwen; 16<sup>e</sup> = zestiende eeuw; 17<sup>e</sup> = zeventiende eeuw; 18<sup>e</sup> = achttiende eeuw  
ton = toneelstuk; taf = tafereel, blij = blijspel; zang = zangspel; treur = treurspel; klucht

- C. Droste, *Vrouw Jacoba van Beyeren* (1710) ME, treur  
C. Droste, *Floris de Vyfde Van die Naem, Graef van Hollandt, &c* (1710) ME, treur  
C. Boon, *Leiden verlost* (1711) 16e, treur  
G. van Spaan, *Opkomst der Oostindische Compagnie [...]* (1711) 17e, ton<sup>37</sup>  
C. Bruin, *Aarnout en Adolf van Egmond, hertogen van Gelder* (1716) ME, treur

<sup>35</sup> Herdrukken verschenen bijvoorbeeld van Loosjes' *De Watergeuzen* in 1796 en van Swaberlands *Michiel Adriaansz. de Ruiter* in 1800. In het jaar van de Bataafse Revolutie werden in de Amsterdamse Schouwburg onder meer opgevoerd *Anthonius Hambroek* (1775) en *Oldenbarneveld* (1787), beide van Nomsz en *Jacob Simonszoon de Rijk* van Van Merken. Zie over het repertoire van de Amsterdamse Schouwburg in 1795 De Leeuwe 2003.

<sup>36</sup> Dit overzicht is opgezet als een uitbreiding van de bijlage 'Toneelstukken met vaderlands-historische stof, 1800-1850' in Jensen 2008, 219-221. Stukken over de contemporaine geschiedenis (gebeurtenissen die korter dan vijf jaar geleden hebben plaatsgevonden) en vertalingen zijn niet opgenomen. Dat betekent dat J.W. von Goethes *Egmont* (1788, vertaald door een anonieme vertaler in 1790 in het Nederlands) en F. Schillers *Don Carlos* (1787, vertaald in 1789 door E.M. Post in het Nederlands) er bijvoorbeeld niet op staan, ook al geven ze wel aan dat de belangstelling voor onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis de landsgrenzen overschreed. Evenmin staan op deze lijst allegorische gelegenheidsstukken, waarbij de eigentijdse viering centraal staat, zoals het eeuwspel L.W. van Merken, *Het feestvierend Leyden* (1774) en *Leyden Verrukt* (1775) van J. le Franq van Berkheij. Selectie heeft plaatsgevonden op basis van Worp 1907, Hilman 1878 en de repertoirelijsten in Haverkorn van Rijsewijk 1882. De lijst is aangevuld met incidentele vondsten en gegevens uit de Short Title Catalogue Netherlands.

<sup>37</sup> Het betreft de tweede, vermeerderde druk; het publicatiejaar van de eerste druk is onbekend.

- C. Bruin, *De dood van Willem den Eersten, Prins van Oranje* (1721) 16e, treur  
 Anoniem [K. van Alkemade?], *Comedie van 't beroerde Schiedam* (1724), ME blij  
 C. Plaat, *Het beleg en ontsot van Alkmaar, voorgevallen in den jaare 1573* (1733) 16e, treur
- J. de Marre, *Jacoba van Beieren, gravin van Holland en Zeeland* (1736) ME, treur  
 J. Sasselee, *De ballingschap van Willem de I. prins van Oranje* (1738) 16e, treur  
 W. Hessen, *Belegering van Haarlem*. Haarlem (1739) 16e, treur  
 F. Duim, *De vlugt van Huig de Groot, uit het Slot te Loevestein* (1742) 17e, treur  
 F. Duim, *Huig de Groot in 't Hof van Zweeden* (1742) 17e, blij  
 F. Duim, *Huig de Groot te Rostok* (1742) 17e, treur  
 F. Duim, *Huig de Groot te Delft* (1743), 17e, treur  
 F. Duim, *De broedermoort van Kornelis en Joan de Wit* (ca. 1744) 17e, treur  
 F. Duim, *Het rechtsgeding van Johan van Oldenbarnevelt, Rombout Hoogerbeets en Huig de Groot* (1745) 17e, treur  
 F. Duim, *De beraamde moort op Maurits, prins van Oranje. Door de Zoonen van Joan van Oldenbarneveldt* (1745) 17e, treur  
 F. van Steenwyk, *Ada, gravin van Holland en Zeeland* (1754) ME, treur  
 J.W. Kerkhoven, *Hadewig* (1755) ME, treur  
 J. Kamphuis en J. de Vries, *Jan Pietersz. Coen, voorstander der Bataviase vryheid: bly-eyndent oorlog-spel* (1762) 17e, blij  
 J. le Francq van Berkhey, *Claudius Civilis, hersteller der Bataafsche vryheid* (1764) OUD, treur  
 O. Zwier van Haren, *Agon, sulthan van Bantam* (1769) 17e, treur  
 J.C. de Lannoy, *De belegering van Haerlem* (1770) 16e, treur  
 A. van der Horst, *Belegering van de stad Groningen in het jaar 1672* (1772) 17e, treur  
 O. Zwier van Haren, *Willem de Eerste, Prins van Oranje* (1773) 16e, treur  
 L.W. van Merken, *Het beleg der stad Leyden* (1774) 16e, treur  
 L.W. van Merken, *Jacob Simonszoon de Ryk* (1774) 16e, treur  
 L.W. van Merken, *Maria van Bourgondiën, Gravinne van Holland* (1774) ME, treur  
 'Zoekende lust' [S. Rivier], *Diderik den Eerste, graaf van Holland, Zeeland, en heer van Vriesland* (ca. 1774) ME, treur  
 S. Rivier, *Hertog Willem de Vyfde, bygenaamt de dolle, graaf van Holland, Zeeland, en Henegouwen, en Heer van Vriesland* (1774) ME, treur  
 J. Nomsz, *Anthonijs Hambroek, of de belegering van Formoza* (1775) 17e, treur  
 J. Fokke, *Margaretha van Henegouwen, gravin van Holland en Zeeland* (1775) ME, treur  
 S. Rivier, *Fransois van Brederode, of het belegerde Rotterdam* (1775) ME, treur  
 P. Pypers, *Het mislukt verraad op Amersfoort* (1776) ME, treur  
 W. Haverkorn, *Robbert de Vries* (1777) ME, treur  
 S. Rivier, *De verovering van Den Briel of grondlegging der Batavische vryheid* (1777) 16e, treur  
 W. Haverkorn, *Aleid van Poelgeest* (1778) ME, treur  
 J. Nomsz, *Maria van Lalain, of de verovering van Doornik* (1778) 16e, treur  
 J. Nomsz, *Ripperda, of De inneming van Haarlem* (1779) 16e, treur  
 W. Haverkorn, *Claudius Civilis* (1779) OUD, treur  
 W. Haverkorn, *De overwinning van Willem den Eersten, Prins van Orange, of de aanslag op Antwerpen* (1780) 16e, treur  
 J. Fokke, *Wolfaart van Borselen* (1780) ME, treur  
 J. Nomsz, *Michiel Adriaansz de Ruiter* (1780) 17e, treur

- S. Rivier, *Het tweede jubel der Unie van Utrecht* (1780) 16e, ton
- S. Rivier, *De Spanjaard buiten Rotterdam, verjaagd door de burgerlyke heldendaaden.* (1780) 16e, treur
- B. Ruloffs, *Komst van Willem den Eersten, Prins van Oranje, te Leyden* (1780) 16e, zang
- P. 't Hoen, *De werving van Willem den I, prins van Oranje* (1782) 16e, ton<sup>38</sup>
- S. Rivier, *De boer en de koe, of Het rechtvaardige rechtsgeding van Willem den Goeden, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen* (1782) ME, ton
- S. Rivier, *Diderik de vyfde, graaf van Holland, zeeland en heer van Vriesland met den dood van Godevaart, hertog van Lotheringen, en overweldiger deezer landen* (1782) ME, treur
- C. Swaberland, *Michiel Adriaansz. de Ruiter, of de verlossing van Hongarische predikanten* (1782) 17e, ton
- S. Rivier, *Vlissinge geus of Vlissings verwerping van 't Spaansche juk en aanneming der bescherming des prins van Oranje* (1783) 16e, treur
- S. Rivier, *Het ontzet van Dordrecht, met de nederlaag van Jacoba van Beijeren* (1784) ME, treur
- Anoniem [S. Rivier], *De lof der Vriesen, met den dood van koning Willem, tweeden graaf van Holland, Zeeland, en heer van Vriesland* [z.j., na 1784] ME, treur
- A. Loosjes, *Vlucht van Huig de Groot: burgerspel* (1785) 17e, ton
- J. van Walre, *Willem de Eerste, prins van Oranje* (1785) 16e, treur
- A. Loosjes, *De slag bij Nieuwpoort* (1786) 16e, treur
- A. Loosjes, *Emilia van Nassau* (1786) 16e, treur
- S. Rivier, *Bato, eerste patriot, vader der Batavieren en balling voor de vryheid* (1786) OUD, treur
- J. Nomsz, *Oldenbarnevelt* (1787) 17e, treur
- S. Rivier, *De jeugdige Michiel Adriaansz. de Ruiter te Vlissingen, in de touwbaan van de heeren Lampsins* (1788) 17e, blij
- S. Rivier, *De belegering en 't ontzet der stad Alkmaar* (1789) 16e, treur
- J. Nomsz, *De Graaf van Rennenberg* (1789) 16e, treur
- P. 't Hoen, *Het ongelukkige vermoeden of de geredde Grenadier* (1790) 18<sup>e</sup>, ton
- P. 't Hoen, *Het beleg van Alkmaar, of de heldin* (1790) 16e, ton
- A. Loosjes, *De Watergeuzen, heldenspel* (1790) 16e, treur
- A. Loosjes, *Cuenna* (1791) 17e, treur
- Anoniem, *Boisot en Mondragon, of De belegering en verovering der stad Middelburg* (1791), 16e, treur
- P. 't Hoen, *Jan van Schaffelaar, of vaderlandsche held* (1791) ME, treur
- A. Loosjes, *De graaf van Egmond gevangen* (1792), 16e, ton
- A. Loosjes, *De gebroeders Naerebout* (1792), 18e, ton
- P. 't Hoen, *Godefroy de dwingeland, en Robbert de Fries, of de redder van zijn vaderland* (1793) ME, treur
- J.J. Vereul, *Catharina Herman* (1793) 16e, ton
- Anoniem [F.J. Winter Tromp<sup>39</sup>], *Van Kuik en Kunigonde* (1795) 16e, ton

<sup>38</sup> Dit is een twijfelgeval: de titel doet vermoeden dat het vaderlands-historisch is, maar de inhoud doet op geen enkele wijze historisch aan. We hebben dit toneelstuk daarom in de grafieken niet meegeteld.

<sup>39</sup> Toeschrijving door Hilman 1878, nr. 2208.

## Literatuur

ABRAHAMSE 1994

W. Abrahamse, “‘t Zeeuwse bloet bijt vyerigh op het Speek”: Vlissingen ontzet. Maerten Frank Bestebens *Vlissinghen geus* (1646) en een achttiende-eeuwse bewerking van Simon Rivier’, in: *De zeventiende eeuw*, 10, 1994, 181-186.

ALBACH 1956

B. Albach, *Helden, draken en comedianten. Het Nederlandse toneelven voor, in en na de Franse tijd*. Amsterdam, 1956.

ANDERSON 1983

B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London e.a., 1983.

ASSMANN 1995

J. Assmann, ‘Collective Memory and Cultural Identity’, in: *New German Critique*, 65, 1995, 125-133.

BAL e.a. 1999

M.G. Bal, e.a. (red.), *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. Hanover, 1999.

BREUILLY 1982

J. Breuille, *Nationalism and the State*. Manchester, 1982.

BLAAS 1999

P.B.M. Blaas, ‘Het karakter van het vaderland. Vaderlandse geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840’, in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam, 1999, 365-389.

VAN DEINSEN 2011

L. van Deinsen, *Tranen voor het vaderland. Herinnering, emoties en politiek in vaderlands-historisch toneel 1750-1800*. Masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2011.

DESEURE 2010

B. Deseure, “Den ouden luijster is verdwenen”. Geschiedenis, herinnering en verlies bij Jan Baptista van Straelen (1792-1817)’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XL, 2010, 1-40.

EISVELD BOSCH 1979

J.G. Eisveld Bosch, *Lucretia Wilhelmina van Merken, een dichteres van haar tijd. Classicisme en patriottisme in de 2<sup>e</sup> helft van de 18<sup>e</sup> eeuw*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden, 1979.

FRIJHOFF 2011

W. Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historische geheugen van de samenleving*. Nijmegen, 2011.

FRITZSCHE 2004

P. Fritzsche, *Stranded in the Present. Modern Time and the Melancholy of History*. Harvard, 2004.

GELLNER 1993

E. Gellner, *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983.

GRIJZENHOUT 1989

F. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806*. Zwolle, 1989.

- GUTMAN e.a. 2010  
Y. Gutman e.a. (red.), *Memory and the Future. Transnational Politics, Ethics and Society*. Basingstoke, 2010.
- DE HAAN 1934  
M.H. de Haan, *Adriaan Loosjes*. Utrecht, 1934.
- DE HAAS 1998  
A. de Haas, *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland, 1700-1772*. Hilversum, 1998.
- DE HAAS 2001  
A. de Haas, *Het repertoire van de Amsterdamse Schouwburg 1700-1772*. Maastricht, 2001.
- HANOU 1996  
A.J. Hanou, 'Literaire en politieke vrijheidsstrijd 1780-1800: raakvlakken?', in: *De achttiende eeuw*, 28, 1996, 61-74.
- VAN DER HAVEN 2011  
C. van der Haven, 'Germanic Myths and Gender Constructions in German and Dutch Theatre Texts', in: *Neophilologus* 95, 2011, 249-265.
- HAVERKORN VAN RIJSEWIJK 1882  
P. Haverkorn van Rijsewijk, *De oude Rotterdamsche Schouwburg*. Rotterdam, 1882.
- HILMAN 1878  
J. Hilman, *Alphabetisch overzicht der tooneelstukken in de bibliotheek van Johs. Hilman*. Amsterdam, 1878.
- HROCH 1985  
M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985.
- JENSEN 2006  
L. Jensen, 'Helden en anti-helden. Vaderlandse geschiedenis op het Nederlandse toneel, 1800-1848', in: *Nederlandse letterkunde*, 11, 2006, 2, 101-135.
- JENSEN 2008  
L. Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. Nijmegen, 2008.
- JENSEN 2012a  
L. Jensen, "'Bemind, geëerbiedigd en bespot". Waarom Jacoba van Beieren geen nationale heldin kon worden', in: R. Honings & O. van Marion (red.), *Vrouw van het vaderland. Jacoba van Beieren in literatuur en kunst*. Rotterdam, 2012, 65-82.
- KLEIN 1995  
S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam, 1995.
- KLOEK 1999  
J. Kloek, 'Vaderland en letterkunde, 1750-1800', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam, 1999, 237-274.
- KLOEK e.a. 2001  
J. Kloek & W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag, 2001.

## KONST 1997

J. Konst, “De schuld is zwaar, de straf rechtmatig”: poëtische gerechtigheid in de niet-bijbelse treurspelen van Claas Bruin (1671-1732)’, in: *De achttiende eeuw*, 29, 1997, 141-153.

## LEERSSSEN 2006

J. Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890*. Nijmegen, 2006.

## DE LEEUWE 2003

H. de Leeuwe, *De Amsterdamse schouwburg in 1795: het eerste jaar der Bataafse vrijheid*. Zutphen, 2003.

## MEIJER DREES 1992

M. Meijer Drees, ‘Burgemeester Van der Werf als vaderlandse toneelheld; Een politieke autoriteit in belegeringsdrama’s’, in: *De zeventiende eeuw*, 8, 1992, 167-176.

## NORA 2002

P. Nora, ‘The Reasons for the Current Upsurge in Memory’, in: *Transit – Europäische Revue* 22, geraadpleegd op 11 november 2011 op [http://www.iwm.at/index.php?option=com\\_content&task=view&id=285&Itemid=463](http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=285&Itemid=463).

## VAN OOSTRUM 1999

W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782). Ambitieuze, vrijmoedig en gevat*. Hilversum 1999.

## RAEDTS 2011

P. Raedts, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie*. Amsterdam, 2011.

## ROSENDAAL 2003

J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*. Nijmegen, 2003.

## ROTHBERG 2009

M. Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, 2009.

## RUITENBEEK 2002

H. Ruitenbeek, *Kijkcijfers. De Amsterdamse Schouwburg 1814-1841*. Hilversum, 2002.

## VAN SAS 1999

N.C.F. van Sas, ‘De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813’, in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam, 1999, 275-308.

## VAN SAS 2004

N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam, 2004.

## SCHOUWBURGS ALMANACH 1786

*Schouwburgs Almanach, voor den jaare MDCCLXXXVI*. Amsterdam, 1786.

## SCHRAVENDEEL 1998

R. Schravendeel, ‘Patriotten en poëten. Letterkundige genootschappelijkheid bij Democriet’, in: B. Slichers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869*. Haarlem, 1995, 26-31.



SMITH 1998

A. Smith, *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London, 1998.

STYL 1774

S. Styl, *De opkomst en bloei der vereenigden Nederlanden*. Amsterdam, 1774.

TERDIMAN 1993

R. Terdiman, *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Londen, 1993.

THEEUWEN 2002

P.J.H.M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw*. Hilversum, 2002.

TOONEELSPEL-BESCHOUWER 1783-1784

*De Tooneelspel-beschouwer*. Amsterdam, 1783-1784.

VELEMA 2010

W.R.E. Velema, *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought*. Leiden, 2010.

WORP 1907

J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. Deel 2. Groningen, 1907.

WORP 1920

J.A. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg 1496-1772*. Uitgegeven met aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck. Amsterdam, 1920.